

ГЕОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕГРАЦІЇ РОСІЇ У ВСЕСВІТНЬО-ІМПЕРСЬКИЙ РЕЖИМ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО РОСІЙСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Досліджуються проекти і напрями модернізації сучасної Росії і перспективи її адаптації до структур глобальної імперії в російській геополітичній думці. Розглядається еволюція російського ліберального ідеологічного напрямку політичної думки.

Ключові слова: імперська ідея, імперська політична форма, глобалізація, глобальна імперія, модернізація.

Скребець Е.В.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ИНТЕГРАЦИИ РОССИИ ВО ВСЕМИРНО-ИМПЕРСКИЙ РЕЖИМ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО РОССИЙСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Исследуются проекты и направления модернизации современной России и перспективы ее адаптации к структурам глобальной империи в российской геополитической мысли. Рассматривается эволюция российского либерального идеологического направления политической мысли.

Ключевые слова: имперская идея, имперская политическая форма, глобализация, глобальная империя, модернизация.

Skrebets O.

GEOPOLITICAL CONCEPTION OF INTEGRATION OF RUSSIA IN THE WORLD-IMPERIAL REGIM IN THE CONTEXT OF MODERN RUSSIAN POLITICAL DISCOURSE

Projects and directions of modernization of modern Russia and prospect of its adaptation to structures of global empire in the Russian geopolitical thought are investigated. Evolution of the Russian liberal ideological direction of political thought is considered.

Key words: imperial idea, imperial political form, globalization, global empire, modernization.

Новий тип розвитку сучасних суспільств і цивілізацій пов'язаний з трансформацією політичної системи світу. Як вважає російський дослідник В. Федоров, наступником держав-цивілізацій стали імперії-цивілізації – масштабні соціокультурні спільноти [1, с. 58]. Як російська, так і західна політична наука знаходяться в процесі експериментальних пошуків оптимального співвідношення універсальної і регіональної політичних трансформацій, можливостей ефективною державної інтеграції в глобальні суспільні структури. Відповідно, на початку ХХІ ст. перед Росією, як і багатьма іншими державами, знов постала проблема вибору напрямів подальшої модернізації і у вказаних умовах дослідження імперської ідеї отримало загальносвітову значущість. Російський досвід пошуку можливостей виходу держави з системної кризи, самоідентифікації нації, шляхів і засобів збереження соціально-політичної і територіальної цілісності, безумовно, буде корисний і для України.

Трансформація світового геополітичного простору на рубежі ХХ–ХХІ ст. знайшла своє відображення в роботах таких вітчизняних дослідників, як В. Кремень, В. Дергачова, А. Кудрявченко, В. Мадіссон. Дослідниками російських геостратегій, визначення місця України в геополітичних планах Російської Федерації є В. Головченко, Л. Нагорна, М. Михальченко, С. Лотоцький, С. Трохимчук, Ю. Шаповал. Метою даної статті є аналіз моделей інтеграції Росії в глобальний імперський режим у працях сучасних російських дослідників.

Відомий російський політолог С. Каспе стверджує, що „постмодернізм” викликав методологічну кризу сучасної політичної науки, „поставивши під сумнів не тільки значну частину дослідницького інструментарію науки як способу виробництва верифікованого знання, але і сам цей спосіб як такий...” [2, с. 3]. У даний час в осмисленні проблем державності російські учені активно використовують теорії і типології, що розвиваються в західній науці. Значна частина російських і зарубіжних учених визнає, що сучасний світовий лад є глобальною імперією і найактуальніші дослідження в області геополітики направлені на визначення місця окремих держав у цій системі, а також проблему втрати ними державного суверенітету. Л. Фішман, наприклад, стверджує, що Росія є невід’ємною частиною глобалізованої світосистеми, в якій займає специфічне периферійне положення [3, с. 11].

Описуючи тріумфальне поширення імперських тем і ідей як в наукових, так і популярних виданнях, і в широкій пресі А. Уткін констатує: „нова імперія прийшла в світ, і світ повинен знайти в ній ознаки і умови прогресу” [4, с. 29]. Початком американської глобальної імперії російський геополітик В. Афанасьєв вважає війну в Іраку, яка продемонструвала, що для існування імперії національні держави є перешкодою, а також описує відродження імперіалістичних настроїв у сучасній Німеччині з метою „навести лад” за межами Європи, цитуючи колишнього міністра оборони Німеччини Фолькера Руге, який вимагав „повторного об’єднання континенту”, що повинне проходити під гаслом „Назад до Європи” [5, с. 32]. Найближчими роками, резюмує російський історик Ю. Каграманов, напевне, продовжуватиметься пошук оптимальної державної структури і для Росії, і така структура не може не відтворити деякі риси імперії [6].

На думку російського дослідника А. Магуна, причинами, що спонукають все більше людей по всьому світу повертатися сьогодні до поняття імперії, є:

- по-перше, поєднання політико-економічного універсалізму, що зростає, з новою проблематизацією питання про владу;
- по-друге, розмова про імперію, на його думку, виникає у момент наростання відчуження, яке є „неминучим результатом будь-якої глобалізації, що революціонізує”;
- по-третє, імперія традиційно зв’язується з контролем над простором. Як стверджує А. Магун, „імперія відрізняється від держави, крім іншого, своїми розмірами, своєю відвертістю зовні, тобто постійною експансією. Держава територіальна, імперія ж просторова”;
- по-четверте, поняття „імперія” пов’язане з певною формою праксиса: „імперія – це політичний організм, який, щоб вижити, повинен знаходитися в постійному русі, перш за все в процесі територіальної експансії. Імперія є режим постійної дії” [7].

У російській геополітиці західна „нова імперська ідея” в деяких дослідженнях розглядається в рамках критичного аналізу. Ю. Соколов пояснює затребуваність імперської ідеї і появу концепції „вимушеного імперіалізму” в західному світі необхідністю закріплення „реальної переваги в силі, прагнення довести природність і неминучість, справедливість і благодійність нових порядків” [8, с.22]. Російські дослідники Т. Венедіктова і Р. Шлейфер називають нові імперські проекти „переімпереним” імперіалізмом або імперіалізмом „в режимі постмодерну”; „тотальним (глобальним) ринком, що не визнає нічого собі нетотожного або не підвладного” [9]. На думку іншого російського дослідника А. Магуна, праця А. Негрі і М. Хардта „Імперія” – це „реакція на внутрішню суперечливість „постмодерністської” філософії 1970-х і 1980-х,

суперечливість між нещадною критикою фіксованих, ідентитарних, апропріюючих структур думки і влади (як помилкових описів реальності і як репресивних кайданів, накладених на цю реальність) і апологією нестабільного, гнучкого, але врешті-решт відчуженого від людини світу який проголошується наявно існуючим”. Цей новий режим, на думку А. Магуна, автори бачать таким, що вже майже сформувався [7]. Така точка зору частково пояснюється неоднозначним відношенням до нової імперської ідеї з боку зарубіжних учених: найвідомішу в цій області сучасну працю М. Хардта і А. Негрі називають, наприклад, “комуністичним маніфестом, переписаним для нашого часу” (Славой Жижек); “першим великим новим теоретичним синтезом нового тисячоліття” (Фредерік Джеймісон), “спробою осмислити кризу гуманітарного знання, яка в своєму розвитку привела до повсякденного і безпросвітнього тріумфу банальності” (Стенлі Ароновіц). Проте, можна констатувати, що західна версія “нової імперської ідеї”, що пояснює суперечності глобального світу, знаходить все більше прихильників і ідеологів в Росії.

Аналізуючи структуру сучасної глобальної влади, О. Кустарьов стверджує, що консолідація світової спільноти розгортається одночасно в декількох версіях, внаслідок чого переплітається цілий ряд різних „світових порядків”: (а) імперія; (б) силовий баланс; (в) федерація і (г) „республіка”. При цьому, будь-яка велика держава (наддержава), а точніше, її державна організація є агентурою імперського ладу. На думку цього автора, шанси на імперський рецидив самої Росії мало залежать від неї: „Вони більше визначаються тим, наскільки світовому порядку знадобиться ще один суб’єкт на субглобальному рівні” [10, с. 10-11]. Близькою до цієї точки зору є теза Т. Бордачова про те, що „найважливішим досягненням для російської зовнішньої політики за останні 20 років стала остаточна відмова від будь-яких форм месіанства і спроб розповсюдження на інші держави і народи власної моделі суспільних відносин. Позбавлення від обов’язків єдиної системної альтернативи глобальному пануванню ліберальної демократії принесло російському політичному класу велике полегшення”. На його думку, зараз Росія знов стоїть перед вибором між політикою, заснованою на глобальних ідеях, яку в першу чергу проводять Сполучені Штати, і суверенним прагматизмом, схожим із зовнішньополітичною поведінкою Китаю, Індії і – все більше – Європи [11].

У цілому російський ліберальний ідеологічний напрям політичної думки еволюціонує, виходячи з нових реалій міжнародних відносин і необхідності адаптації країни до умов глобального розвитку, що змінилися. На думку російського дослідника В. Федорова, в даний час історична перспектива державного устрою в цілому зумовлена можливістю сучасних держав успішно вирішувати комплекс взаємозв’язаних екологічних, демографічних, культурних, політико-економічних, військово-стратегічних інформаційно-технологічних проблем, що значно загострилися в результаті процесів глобалізації і регіоналізації [1, с. 59]. Прихильниками необхідності добровільної відмови Росії від частини державного суверенітету для розвитку глобальної міжнародної співпраці є А. Нікітін, В. Сергєєв, Е. Ясин, Н. Загладін, Ю. Рижов. Російськими авторами підкреслюється необхідність продовження в Росії модернізації як продукту еліти і її ініціації зверху. Д. Фурман, наприклад, виражає надію на те, що реальна демократизація Росії „може пом’якшити „імперські відносини” до такого ступеня, коли для чеченців, татар і інших народів переваги перебування у великій, вільній, впорядкованій і процвітаючій країні явно переважуватимуть переваги бути державотворювальним народом крихітної країни. Заради цього Д. Фурман пропонує представникам „головного” етносу мінятися, „зживаючи імперські міфи і імперську психологію” [12, с. 112].

Вирішуючи проблему цивілізаційної приналежності Росії, С. Гавров доводить, що зараз „щоб рухатися вперед, витримувати достатньо високу інтенсивність соціокультурної динаміки, необхідне усвідомлення того, що Росія є частиною європейського світу, в усякому разі, саме в цьому напрямку розвивається російська соціокультурна система з моменту початку реформ Петра I” [13, с. 105]. На переконання І. Яковенка, Росія, яка є

частиною євро-атлантичної християнської цивілізації, повинна мінятися, пристосовуватися до глобалізації, нової адекватної сучасності політичної форми, що знаходиться у стадії відпрацювання [14, с. 208].

Сучасні російські західники в своїх дослідженнях розробляють стратегічні проекти вбудовування політичної системи Росії в гетерогенний простір глобальної імперії, плани по її участі в створенні світового уряду, „всесвітньо-імперського клубу” як стабільного і досконалого світоустрою з метою подолання системної кризи людської цивілізації, припускаючи, що Росія перетвориться на „молодшого союзника США і надійного партнера Євросоюзу”. Як, наприклад, голова комітету Державної Думи II-го скликання з питань геополітики О. Митрофанов, який вважає, що панацеєю від впливу всіх факторів періоду реформування і післяреформеного часу, що дестабілізують ситуацію в Росії, завжди була сильна вертикаль державної влади в своїй найдосконалішій формі: унітарна держава. Виходячи з посилення, що крупний геополітичний проект розвитку Росії відсутній, СНД являв собою значною мірою зайву структуру (його роль була важлива лише для США в контексті ефективного контролю ядерних арсеналів СРСР), ідея союзу з Китаєм і Індією не одержує розвитку, ставка на альянс з Близьким Сходом після іракської війни зникла, О. Митрофанов вважає єдиним світовим проектом для Росії вступ до Європейського Союзу [15, с. 308-309].

Теоретичною основою подібних робіт є визнання факту, що жодна держава світу зараз не може протистояти поодиноці глобальним викликам, а також теза про те, що сучасна Росія є частиною глобалізованої системи світоуправління. С. Гавров, наприклад, розглядає глобалізацію як продовження модернізаційного проекту, „найзначніший шанс для подолання цивілізаційної амбівалентності, включення Росії в ліберальну суперцивілізацію” [13, с. 104]. Д. Тренін вважає, що реалізація „європейського вибору” зажадає серйозних змін у внутрішній і зовнішній політиці, відмови від зарозумілості, що розцвіла за останні роки, віри у власну винятковість, нетерпимості до критики, від пошуку ворогів та ін. Він пропонує цілий ряд проблем, де російські, європейські і американські інтереси близькі або збігаються [16, с. 31]. Відповідно до атлантичної стратегії і розуміння модернізації як „вбудовування в світ” (В. Іноземцев) гострій критиці піддається керівництво країни за розрив між зовнішньополітичними намірами і внутрішньополітичними процесами в Російській Федерації.

Таким чином, на початку XXI ст. сучасне російське західництво трансформує ідею інтеграції Росії в світову спільноту як рівноправного партнера міжнародних відносин серед цивілізованих країн в ідею необхідності її входження в однополюсний світ, євро-атлантичні структури як єдиної для неї можливості подолання системної кризи і тих перешкод, які властиві її входженню в міжнародні інститути (які аналізував, наприклад, А. Лівен). Рішення цього завдання зумовлене відсутністю альтернатив такому зовнішньополітичному вибору Росії і культурно-цивілізаційною однорідністю Росії і Європи, які диктують майбутню несаможиттєвість визначення Росією зовнішньополітичної стратегії, вибір якої буде обмежений лише конкретним стратегічним партнером. Розробляють ліберальні проекти в російському суспільстві і розглядають глобалізацію як магістральну тенденцію сучасного цивілізаційного розвитку А. Адамішин, А. Володін, Г. Широков, Е. Сабуров, Л. Шевцова. На думку Д. Треніна, наприклад, Росії необхідно енергійно просуватися шляхом внутрішніх перетворень і модернізації, що повинно забезпечити її інтеграцію в світову спільноту і поліпшити її імідж в США [17, с. 16].

„Імперію” С. Каспе також називає терміном, що найадекватніше передає природу сучасного світоустрою і пропонує цілісну теоретичну модель еволюції політичної форми Заходу: „від імперії до сучасної держави і, можливо, знову до імперії” [2, с. 4, 8]. „Універсальними сутностями” цей відомий російський геополітик називає Церкву і імперію, а визначально в його теорії є теза, що „простір, в якому народилося християнство – зокрема відносно самої події Різдва – був імперським” [2, с. 21].

Стабільність будь-якої імперії, на думку С. Каспе, забезпечується через організацію взаємодії між центром і субцентрами по моделі „незавершеного колеса”, введеної О. Мотилем, коли всі субцентри рівного рангу полягають в неопосередкованих відносинах з центром, а всі відносини між ними опосередковані центром. Існує імперія до „вирівнювання центру і периферії”, тобто до тих пір, поки харизматична потужність і інституційна ефективність основного центру виявляється достатньою для підключення до нього все нових субцентрів і контрольованих ними периферій. Провідною ознакою імперії як ідеального типу він вважає наявність надпотужного – як в інституційному, так і в ціннісному відношенні – макросоціального центру, якого сприймають як канал зв’язку з трансцендентним початком, трансляцією сакральних значень і їх конвертації в політичну дію. Важливість кожного з центрів, існуючих в будь-якому суспільстві, визначається ступенем переконливості їх домагань на статус її земного представництва і проєкції. [2, с. 20-22].

Особливості ранньоєвропейського і американського федералізму С. Каспе пояснює тим, що перший походить від імперії, „будучи епіфеноменом її ослаблення і розпаду”; другий – сходить до імперії, „затверджуючи альтернативну суверенній територіальній державі, відкрити, що розширяється, і при цьому легітиміє переважно сакральним чином політичну форму”. Сучасний етап глобалізації в його політичному вимірюванні, на думку С. Каспе, характеризується переходом американського імперського проєкту з латентної фази у відкрити [2, с. 15].

Сучасний етап політичного світового розвитку С. Каспе характеризує як глобальний імперський, атипічність якого виявляється в наявності в імперії замість консолідованого центру системи співіснуючих, але не супідрядних інституційних субцентрів, орієнтованих на загальний ціннісний центр. Суверенні держави, втрачаючи суверенітет, перетворюються на структурні елементи імперського світопорядку, що надбудовується над ними. При цьому, перш за все, в сферу дії імперських стандартів включаються периферійні еліти, що взаємодіють з елітою центральною на загальноімперській мові соціальної комунікації — а з підконтрольним їм населенням продовжуючи контактувати на мовах локальних, перекладаючи цими мовами поступаючи з центру сигнали, виступаючи одночасно в ролях буфера, посередника, перекладача і наглядча [18].

Як відзначає С. Каспе, прийдешній світопорядок бачиться західним дослідникам як поле діяльності транснаціональних корпорацій, і всіляких мережевих структур, як позбавлена оформленого панівного центру різьма. Ситуація кризи, жорсткого виклику породжує незбориму потребу в такій же жорсткій силі домінування, яка може виходити тільки з центру, який формулює відповіді на такі виклики, мобілізує необхідні для відповіді ресурси і їх використання у відповідних цілях. Центром імперії Заходу, на думку С. Каспе, є Америка, „хоча імперія ця до Америки не зводиться — так само як не можна було звести Римську імперію до міста Риму”.

Уразливість глобальної імперії Заходу С. Каспе бачить в проблематичності ціннісного потенціалу цього проєкту, який тільки і дозволяє переконливо представляти імперію як єдино можливу і належну форму організації соціального космосу. Тому, як вважає С. Каспе, завдання, що стоїть перед сучасною імперією Заходу, якісно складніша за завдання, що розв’язувалися імперіями минулого. У глобалізованому світі, як він стверджує, імперська справедливість може бути тільки дійсно і беззастережно універсальною, а завдання побудови такої структури політичного панування в таких масштабах – безпрецедентне – і, можливо, непосильне для імперії, яка страждає фундаментальною невпевненістю у власній правоті, та піддає постійній руйнівній деконструкції власні основи.

Головною ознакою сучасного світу, як пише С. Каспе, стає позитивне або негативне ставлення до „імперії Заходу”, що є основним і загальнообов’язковим параметром політичної самоідентифікації, як індивідуальної, так і колективної. На його думку, слід чекати помітного скорочення допустимого ступеня плюралізму, релятивізму, терпимості;

активної боротьби з ворогами імперії всіх мастей, боротьби, як всякі контрпартизанські дії, жорстокої і кривавої; радикального урізування маргінальних, автономних від центрального ціннісного комплексу культурних просторів, в яких було можливе комфортне існування в режимі „ні нашим, ні вашим”. Автор робить висновок, що Росія повинна увійти до „цивілізованого світу”, тобто в імперію. Будь-який інший вибір буде, по-перше, контрпродуктивним з погляду раціонального розрахунку вигод і витрат, по-друге, будь-який інший вибір став би для Росії зрадою її власної історичної ідентичності — безумовно християнської [18].

М. Асонов стверджує, що XXI століття пройде під знаком боротьби цивілізацій за своє виживання, яка вестиметься по всіх напрямках соціально-політичного життя [19, с. 53]. Російськими дослідниками ліберального напрямку наголошується, що імперська політична форма після декількох десятиліть визнання її нелегітимності, повертається разом з політикою універсалістської експансії, її насильницькими методами і натиском ринку, що глобалізується. У дусі „кінця історії” Ф. Фукуями російськими представниками сучасного західництва визнається, що імперія стала органічною складовою сучасного глобального світо устрою, і це поняття використовується для критики існуючого стану суспільства і як орієнтир його зміни з метою самозбереження. Імперська ідея виявилася здатною пояснити процеси інтенсифікації європейських процесів і зниження значення державного суверенітету, що відбувається, в цілому. На основі неогуманістичної концепції А. Печчеї, футурологічної концепції О. Флейхтгейма та робіт інших західних теоретиків розробляються проекти подальшої модернізації Росії у напрямі ефективної взаємодії з глобальною цивілізацією, керованою світовою спільнотою, вбудовування політичної системи Росії в структури демократичного світоустрою з відповідними соціальними ієрархіями і системами цінностей. Оцінюється перспектива Росії стати в майбутньому одним із полюсів політичного впливу в глобальному світі і адаптуватися до сучасної соціокультурної системи і структур глобальної імперії, яка гарантуватиме громадянські права її населенню. У політологічних дослідженнях з ліберальним ідейним наповненням визнається, що, стаючи елементом імперського світопорядку, Росія втратить частково свій суверенітет і повинна відмовитися від небезпечної для її подальшого розвитку співпраці з недемократичними країнами Азії і Сходу. Залишається відкритим питання, на яких умовах Росія включатиметься в світову спільноту, в якому обов'язі їй необхідно в цьому процесі буде поступитися частиною державного суверенітету, а також конкретними територіями федерації; яким чином задовольнятимуться російські національні інтереси – якщо Росії, у якої не виходить стати метрополією, доведеться увійти до складу колоній. Адже, як доказує Е. Паїн, країни, що знаходилися на периферії в епоху Римської імперії, стали згодом лідерами європейської модернізації [20, с. 33].

Непопулярність цього проекту, його широку критику і пожвавлення конкуруючих політологічних течій спричинили пострадянські реформи у РФ, що виявили свою неспроможність і фінансово-економічний спад на Заході. Крім того, в політиці західного світу спостерігається розкол, і, не дивлячись на „вражаючі аспекти американської першості”, як пише колишній прем'єр-міністр Бельгії (1999-2008 рр.) Гі Верхофстадт, Європа прагне самостійно відповідати за рішення міжнародних політичних питань [21]. Однією з головних проблем нової імперії, заснованої на християнських принципах, є складність розвитку в умовах украй секуляризованого світогляду сучасних суспільств. І в цих умовах, як вважають російські дослідники Т. Айзатулін, С. Кара-Мурза, І. Тугарінов, „включивши біологізаторські уявлення соціал-дарвінізму в соціологію культури і соціологію розвитку російського (радянського) суспільства, наші суспільствознавці перейшли на позиції найвульгарнішого євроцентризму, що свідчить про те, що низка пройдених Заходом суспільно-економічних формацій є єдино правильною („стовповий шлях цивілізації”) [22, с. 33].

Виступаючи проти неозорого наслідування цієї стратегії, деякі з російських західників критичні по відношенню до імперських атлантичних претензій і визнають, що

сам західний світ переживає поворотний момент. Як пише С. Гавров, „панування модерністської парадигми припускає турбулентну гонку капіталізму, що швидшає, при якій темп змін досягає деякої критичної позначки, у тому числі і відносно адаптаційних можливостей людської психіки”, тобто „дана система не може стійко розвиватися протягом скільки-небудь довгого часу. Вступають в дію ресурсні, екологічні, соціальні обмеження, відбувається загальне виснаження, деградація всіх природних систем, і, як наслідок, під питання ставиться не тільки досягнутий якісний рівень життя, але й фізичне виживання значної частини людства” [13, с. 111-112].

На еволюцію російської геополітичної думки значно впливали і продовжують впливати цінності і історичні практики традиційного суспільства, які негативно оцінюються сучасними російськими західниками. Як стверджує російський політолог М. Асонов, „впродовж своєї історії Росія в кризових ситуаціях орієнтувалася не тільки на власний, але й на західний досвід. Причому його упровадження часто здійснювалося „пожежними” темпами, ставлячи країну на край загибелі. Навпаки, успішний вихід з кризи завжди був пов’язаний із зверненням до тих або інших елементів національної російської державності, що сприяло консолідації суспільства і зміцненню єдності держави” [19, с. 54]. Як зовнішньополітичні процеси, так і внутрішньополітичні реформи викликають посилення конкуренції політологічних наукових напрямів, появу помірніших позицій і нових ідеологів російської імперської ідеї, а також значну конфронтаційність їхніх доктрин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Федоров В. Государство как объект глобальной и региональной безопасности / В. Федоров // Власть. – 2008. – № 12. – С. 56–59.
2. Центры и иерархии: пространственные метафоры власти и западная политическая форма: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / С.И. Каспэ. – М.: МГИМО МИД России, 2009. – 37 с.
3. Фишман Л.Г. Политические дискурсы постсоветской России: теоретико-методологический анализ: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Л.Г. Фишман. – Екатеринбург: Институт философии и права Уральского отделения Российской академии наук, 2007. – 39 с.
4. Уткин А.И. Американская империя / А.И. Уткин. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 736 с.
5. Афанасьев В.В. Новый мировой порядок и миротворческая роль Запада / В.В. Афанасьев // Политическая структура мира: Сборник статей; [под ред. В.В. Афанасьева]. – М.: НИЦ "Инженер", 2009. – С. 30–40.
6. Каграманов Ю. Империя и ойкумена [Электронный ресурс] // Новый мир. – 1995. – № 1. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/novyj_mi/1995/1/kagram-pr.html.
7. Магун А. Остраненное пространство. Империя как одна из политических форм современности: Негри, Хардт и другие [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2006. – Часть 1. – № 1 (45). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/1/ma21-pr.html>.
8. Соколов Ю.В. Опасности однополюсного мира / Ю.В. Соколов // Политическая структура мира: Сборник статей; [под ред. В.В. Афанасьева]. – М.: НИЦ "Инженер", 2009. – С. 13–29.
9. Венедиктова Т. Революционная ситуация forever, или Американские филологи времен «Империи» (Рец. на кн.: Hardt M., Negri A. Empire. Cambridge, 2000) [Электронный ресурс] / Т. Венедиктова, Р. Шлейфер // НЛО. – 2004. – № 65. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/ven34-pr.html>.
10. Кустарев А. Кем и как управляется мир / А. Кустарев // Pro et Contra. – 2007. – Том 11. – № 6 (39). – С. 6–19.
11. Бордачев Т. Без идеологии и порядка [Электронный ресурс] / Т. Бордачев // Россия в глобальной политике. – 2009. – № 5. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/40/12751.html>.
12. Фурман Д. Рецензия на книгу "Наследие империй и будущее России" (2008) / Д. Фурман // Pro et Contra. – 2009. – Том 13. – № 1 (44). – С. 107–112.
13. Гавров С.Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества / С.Н. Гавров. – М.: МГУКИ, 2002. – 146 с.

14. На смену имперскому проекту должна прийти новая форма интеграции / И. Яковенко // После империи; [под общ. ред. А.М. Клямкина]. – М.: Фонд "Либеральная миссия", 2007. – С. 208–211.
15. Митрофанов А.В. Россия перед распадом или вступлением в Евросоюз / А.В. Митрофанов. – М.: Ад Маргинем, 2005. – 312 с.
16. Непрактичный прагматизм / Д. Тренин // Pro et Contra. – 2008. – Том 12. – № 5–6 (43). – 24–32.
17. Почему Америка и Россия нужны друг другу / Д. Тренин // Pro et Contra. – 2007. – Том 11. – №2 (36). – С. 6–17.
18. Каспэ С. Империя под ударом. Конец дебатов о политике и культуре [Электронный ресурс] / С. Каспэ // Неприкосновенный запас. – 2002. – № 5 (25). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/kasp-pr.html>.
19. Асонов Н.В. Политические доктрины российского самодержавия: генезис, эволюция и современный дискурс: Автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Н.В. Асонов. – М.: Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2009. – 59 с.
20. Паин Э.А. Исторический "бег по кругу" (попытка объяснения причин циклических срывов модернизационных процессов в России) / Э.А. Паин // Общественные науки и современность. – 2008. – № 4. – С. 5–20.
21. Верхофстадт Ги. Три выхода для Европы [Электронный ресурс] / Ги Верхофстадт // Россия в глобальной политике. – 2009. – № 1. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/36/11220.html>.
22. Айзатулин Т.А. Идеологическое влияние евроцентризма / Т.А. Айзатулин, С.Г. Кара-Мурза, И.А. Тугаринов // Социологические исследования. – 1995. – № 4. – С. 27–33.